

ՎԱՋԷ Ա. ՎԱՋՈՒՏԵԱՆ ԿՈՂՄՆԱԿԱԼ-ՓՈԽԱՐՔԱՅ

(ԺԳ. Դարասկիզը)

ՏԻԳՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՑ

tigranhayazn@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

ԺԲ. դարի վերջատրոպեան (1185) Վիրքի նորանշանակ գահակալ Թամար թագուհին Վիրքի կազմի մեջ գտնուող Լոռի բերդաքաղաքն ընդգրկող տարածքին տուեց «սադաաթօ եւ սամթաւրօ», փաստացի՝ անկախութիւն: Սարգիս Մեծի մահից յետոյ (1187), նրա ստացած գահը ժառանգեց աագ որդին՝ Զաքարէ Բ. Զաքարեանը: Նրա գլխատրած հայոց բանակը յաջորդ 15 տարիներին թուրք-սելճուքներից ազատագրեց Բագրատունի թագատրոններին ենթակայ՝ Շիրակի, Լոռու, Կարսի, Սիւնիքի թագատրոպիւնների տիրոյթները, ազատագրեց Արճէշը, իրեն ենթարկեց Սպերի հատուածը, հարկատու դարձրեց Բայլազանի, Գանձակի, Երզնկայի ամիրայութիւնների տարածքը: ԺԳ. դարի առաջին տասնամեակում (1205/6) Զաքարեան Հայաստանի տիրակալ-արքայ Զաքարէ Բ.ն, կառավարման բնագաւառի բարենորոգման արդիւնքում, Հայաստանի ազատագրուած տարածքների վրայ հիմնեց Դուինի, Այրարատի, Գագի, Թմբկաբերդի, Կարսի, Վայոց Ձորի, Սիւնիքի, Վերին եւ Ներքին Խաչէնների կողմնակալութիւն-փոխարքայութիւնները:

Դրանցից մեծութեամբ երկրորդը՝ Այրարատ նահանգի մի մասի վրայ հիմնուած Այրարատի կողմնակալութիւն-փոխարքայութիւնն էր: Այրարատի փոխարքայութեան տարածքի եզրը հասնում էր պատմական Երասխաձոր կամ Արշարունիք գաւառի սահմանին՝ Արաքս-Ախուրեան գետերի հատման կէտը: Նորաստեղծ Այրարատի փոխարքայութեան կազմի մեջ էին մտնում Կոտայքի գաւառի մի մասը Երեւան բնակավայրով, Ոստան Հայոց գաւառը գրեթէ ամբողջութեամբ՝ Արտաշատ բնակավայրով: Արեւմուտքում Այրարատի փոխարքայութեան տարածքը հասել է Արարատ լեռան ստորոտը՝ ընդգրկելով Սուրբ Մառի/Սուրբմարի/ բնակավայրը:

Այդ նոր կառոյցի առաջին կողմնակալ-փոխարքայ է նշանակուել Զաքարեանների բանակի զօրավար Սարգսի որդի Վաչէ Ա. Վաչուտեանը: Նրան Այրարատի կողմնակալութեան-փոխարքայութեան ընդարձակ տարածքից բացի սեփականութեան իրաւունքով տրուել է շուրջ 2500 քառակուսի կիլոմետր տարածք՝ Արագածոտն, Շիրակ, Նիգ գաւառներից եւ Անբերդի գաւառակը: Վաչէ Ա. Վաչուտեանը իր հայրենի (սեփական) տարածքում կատարել է ուշագրաւ շինարարական գործեր: Նա շինարարական աշխատանքներ է կատարել նաեւ Սանահինում, Մակարավանքում, Կեչառիսում, Հոռոմոսում: Մահացել է մինչեւ 1235 թուականը եւ թաղուել Յովհաննավանքի Կաթողիկէ եկեղեցում:

իր հանդեպ Ջաքարեան եղբայրների վստահությունը մեկնաբանելու նպատակով՝ Վաչե Ա.ն Յովհաննավանքի գալթի 1217ի շինարարական արձանագրությունում յայտնել է. «ՈԿԶ /1217/: ... Ես՝ Վաչե իշխանաց իշխան, որդի Սարգսի Վաչուրանց, սիրեցեալ ի սոցանէ (խօսքը Ջաքարէ Բ.ի եւ Իւանէ Ա.ի մասին է – Տ.Պ.) մեծաւ պալուով, վ/ա/ս/ն/ հաւալարիմ ծառաութեան/ իմո կոչեցա ի գործ վերակացութեան/ գաւառիս»²:

Վաչե Ա.ի յաջորդները եւս իրենց կոչել են Այրարատ նահանգի **կողմնակալ-փոխարքայ-դէր**: Յովհաննավանքի Կաթողիկէ եկեղեցում 1221ին փորագրուած արձանագրութիւններից մէկում Աստուածատուր եւ Յակոբոս վարդապետերի անունից փորագրուել է. «**ի իշխանութեան մեծին Շահանշահի, որդո Ջաքարիաի, եւ ի կո/ղ/մնակալութեան մերո նահանգի ամիր Քորդին, որդո Վաչէի**»³: 1255ին Քուրդ Ա.ն Սաղմոսավանքի գալթում փորագրուած արձանագրութեան մէջ գրել է. «Ես՝ Քուրդ, որդի Վաչէի, **կողմնակալ Այրարապո գաւառիս**»⁴: Վաչուտեան իշխանական տան վերջին գահակալ Թէոդոս Չրքինը 1350ին Յովհաննավանքում փորագրած ընդարձակ արձանագրութեան մէջ խօսելով հօր՝ Քուրդ Բ. Անբերդեցու մասին, նրան անուանել է «**պարոն հայրն իմ՝ Այրարապին դէրն**»⁵:

Ստացած պաշտօնին համապատասխան՝ Վաչե Ա Վաչուտեանն ստացել է պետութեան բարձրագոյն իշխանաց իշխան տիտղոսը, որն այնուհետեւ, ինչպէս եւ սեփականութեան իրատունքով ստացած հողային տիրոյթները, ժառանգական իրատունքով անցել են նրա յաջորդներին: Իշխանաց իշխան տիտղոս են կրել Վաչե Ա.ի յաջորդներ Քուրդ Ա.ն, Քուրդ Բ.ն, Թէոդոս Չրքինը: Փաստօրէն ստացած տիտղոսն իրաւաբանօրէն համապատասխանել է Վաչե Ա. Վաչուտեանի ստացած պաշտօնին: Նրա եւ ընտանիքի յաջորդների պաշտօնական գերակայութիւնը երկրամասի միւս իշխողների նկատմամբ ամրապնդուել է նաեւ տիտղոսի գերակայութեամբ:

Ջաքարիա Քանաքեռցին Վաչե Ա.ի ստացած հայրենի տիրոյթները թուարկելիս նշել է, որ նա Ջաքարեաններից ստացել է «**իշխանութիւն ամենայն Արագածութանն, Շիրակայ, Նգայ, Անբերդու եւ յամենայն եզերաց նորա՝ մինչեւ ցերասխաձոր**»⁶:

Նիգ գաւառում Վաչե Ա. Վաչուտեանը կառուցել է Արայի գիւղի իջեւանատունը: Մամայաթուն իշխանուհին այս գաւառում հովանատրել է Թեղենեաց վանքի գալթի շինարարութիւնը:

Արագածոտնի արեւելեան մասում Վաչե Ա. Վաչուտեանը կառուցել է Սաղմոսավանքի Կաթողիկէ եկեղեցին եւ գալթը, Յովհաննավանքի գալթը, Ուշիի Կաթողիկէ եկեղեցին, արեւմտեան կողմում՝ Տեղերի Կաթողիկէ եկեղեցին եւ գալթը: Վաչե Ա. Վաչուտեանը որդու՝ Քուրդ Ա.ի գործակցութեամբ հիմնովին վերակառուցել, ամրացրել է Անբերդ բերդաքաղաքը, կառուցել եռայարկ պալատը:

Ջաքարիա Քանաքեռցին գրել է, որ Շիրակն էլ է եղել Վաչուտեանների տիրոյթի մէջ: Թէեւ փաստական տուեալներ չկան, որ հաստատուն այդ

այնդումը, բայց եթե նման փաստ անգամ եղած լինի կարող է միայն Վաչէ Ա. Վաչուտեանի օրօք եղած լինել: Շիրակի գաւառի հետ առնչուող յիշատակութիւնները եղել են միայն Վաչէ Ա. Վաչուտեանի ժամանակներում: Վաչէ Ա. իշխանաց իշխանը եւ կինը՝ Մամախաթուն իշխանուհին, 1221ին նուիրատուութիւն են արել Շիրակի տարածքում գտնուող Հադիճի վանքին, 1229ին կառուցել են Հոռոմոսի եկեղեցու գրատունը⁷: Միեւնոյն 1229ին Մամախաթուն իշխանուհին Անիում ունեցած իր իշխանի ակ տեղավայրի ծիթեանը նուիրել է Սանահինի Աստուածածնի եկեղեցուն⁸:

Ամենայն հաւանականութեամբ, Վաչէ Ա. ի անմիջական յաջորդ Քուրդ Ա.ի օրօք, երբ 1236ին Ջաքարեան Հայաստանում եւս հաստատուել է մոնղոլական տիրապետութիւնը, Վաչուտեանների դերը որպէս կողմնակալ-փոխարքայ նուազել է, եւ նրանց իշխանութիւնից Շիրակը դուրս է եկել:

Կողմնակալութեան-փոխարքայութեան հիմնադիր Վաչէ Ա.ն բացարձակ ինքնիշխան էր եւ իշխանական աստիճանակարգում կանգնած էր ամենաբարձր աստիճանի վրայ: Նրա յաջորդները եւս ժառանգել են իր տիտղոսները եւ իրենց անուանել են մեծ իշխան⁹, իշխանաց իշխան¹⁰, պարոն¹¹, տէր¹², իսկ իրենց տիրապետութիւնը՝ «յիշխանութիւն»¹³, «կողմնակալութիւն»¹⁴, «վերակացութիւն»¹⁵:

Աստուածատուր եւ Յակոբ վարդապետերի Յովհաննավանքի 1221ի արձանագրութեան սկզբնամասում կարդում ենք. «*յիշխանութեան/ մեծի Շահնշահի, որդի Ջաքարիայի եւ ի կո/ղ/մնակալութեան/ մերո նահանգի ամիր Քրդին, որդո Վաչէի, ՈՐ /1221/ թ/ին/*»¹⁶: Այս արձանագրութեան թուականը՝ 1221, Կարօ Ղաֆարբեանին սխալ եզրակացութիւն անելու առիթ է տուել: Նա գրել է, որ 1221ին Վաչէ Ա.ն արդէն չկար եւ իշխանութիւն անցել էր Քրդին¹⁷: Իրականում տուեալ արձանագրութիւնում Քուրդ Ա.ն յիշուել է կողմնակալութեան-փոխարքայութեան ամիրա:

Վաչէ Ա.ն 1223ին նորոգել-կառուցել է Կեչառիսի Ս. Նշան եկեղեցին: Մամախաթուն իշխանուհին Տեղերի 1232ի շինարարական արձանագրութեան մէջ Վաչէ Ա.ի մասին խօսել է ներկայ ժամանակով («...*ես՝ Մամախաթունս, շինեցի զեկեղեցիքս զմեծ եւ զփոքր եւ զժամապունս յիշատակ ինձ եւ առն իմոյ Վաչէի...*») եւ ոչ մի հիմք չկայ կարծելու, որ արդէն 1221ին Վաչէ Ա.ն մահացած էր: Արձանագրութիւնից պարզում է, որ Քուրդ Ա.ն մինչեւ իշխանութեան գահակալ-տիրակալ հռչակուելը (հօր կենդանութեան օրօք), ունեցել է ամիրի կոչում, եղել է Այրարատ կողմնակալութեան-փոխարքայութեան ամիրա: Այս պաշտօնի իրաւասութիւնը եւ դերը եղել է կողմնակալութեան-փոխարքայութեան ներքին կեանքի, առեւտրականների եւ արհեստատրների նկատմամբ վերահսկողութիւնը, հարկադրման եւ հարկահաւաքի կարգատրումը, զօրահաւաքը, ինչպէս եւ թշնամական յարձակումների դէպքում բնակչութեան ուժերի կազմակերպումը:

Վաչէ Ա.ն յականէ-յանուանէ յայտնել է, որ ինքն Այրարատի կողմնակալ-կուսակալ-փոխարքայի պաշտօնը եւ իշխանաց իշխանի կոչումը ստացել է

Ջաքարեանների բանակում հաւատարիմ ծառայութեան համար: Նոյն փաստի վերաբերեալ Ջաքարիա Քանաքեոցին գրել է. «*Քայց զի որպէս ասացաք գալուստ առաջնոյն Ջաքարիայի ամենայն ծառայիք, ունէր եւ ծառայ մի եւս Սարգիս անուն... որ Վաչուրանց կոչէին: Այս Սարգիս Կրետաց մինչեւ ցվերջին Ջաքարիա, եւ ծնաւ նա որդի մի եւ անունեցաւ Վաչէ, որ սիրեցաւ ի Ջաքարէէ, եւ եղեւ հաւատարիմ փառն Նորա: Եւ վասն միամիտ ծառայութեան իւրոյ կարգեաց զնա իշխանաց իշխան եւ եր նմա մեծութիւն եւ իշխանութիւն ամենայն Արագածօրանն...*»¹⁸:

Վաչէ Ա.ի հօր՝ Սարգսի մասին յիշատակութիւններ պահպանուել են Սանահինի վանքում: ԺԲ. դարի վերջերին կամ ԺԳ. դարի սկզբին թուագրուած արձանագրութիւնը փորագրուել է Աստուածածին եկեղեցու արեւմտեան պատին դրսից. «*Յանուն Ա/ստուծո/ գրեցաք զԾառգարդարին աւուր Ժամն Սարգսի՝ Վաչուրին որդոյն, արդեամբ դստեր իւրո Վանենի*»¹⁹: Այս տողերին հետեւել է նուիրատուի՝ Սարգսի դուստր Վանենիի անէծքի բանաձեւը, որ այժմ մաշուած-քայքայուած է: Արձանագրութիւնից պարզուում է, որ Վանենին հօր՝ Սարգսի յիշատակին Ծառգարդարի տօնին պատարագ է զնել:

Աստուածածին եկեղեցու մեծ գաւթի կառուցումից յետոյ, գուցէ ելնելով այն բանից, որ այն իրականացրել է հենց Սարգսի որդի Վաչէ Ա.ն, եկեղեցու ծառայողները Վանենու արձանագրութիւնը վերափորագրել են Վաչէաշէն մեծ գաւթի հիւսիսային նաւի հիւսիսարեւմտեան սեան կամարի վրայ ազատ շարադրութեամբ. «*Յանուն Ա/ստուծո/յ, ես՝ հայր Յովանէս եւ եղբարքս գրեցաք Ծառգարդարին Ժամն Սարգսի Վաչուրին որդոյն զամեն եկեղեցիքս, արդեամբ/բ/բ դստերն իւրոյ Վանենէ: Ով խափանէ նզովս առցէ յԱ/ստուծո/յ*»²⁰: Հետեւում է, որ Վանենու բնօրինակ արձանագրութիւնը գրուել է անլի վաղ, քան 1211ը՝ գաւթի կառուցումը, եւ միայն 1211ից յետոյ է փոխադրուել-փորագրուել նաեւ գաւթում: Սա նաեւ հիմք է տալիս մտածելու, որ ինչպէս Վաչէ Ա.ն, այնպէս էլ նրա թոյրը, ծնողները բնակուել են Հիւսիսային Հայաստանում:

Պատմաբան Յովսէփ Եփեղարեանը գրել է, որ Սանահինի վանքի գաւթում տապանաքարերի մէջ է նաեւ Սարգիս Վաչէնակէ նշանաւոր իշխանի տապանաքարը²¹: Ղաֆադարեանը հրատարակելով Սանահինի գաւթում եղած տապանագրերը Վաչէնակէ (կամ Վաչուրի որդի) տոհմանունով տապանաքար չի նշել²²: Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը կարծել է, որ Վաչուտեանների նախահայրը կարող է լինել Երեւակ գաւառի Բանանեար-Ապարաներ կամ Ապարան մեծ գիւղաքաղաքի Ամենայն Սրբոց եկեղեցում թաղուած Վաչուտը՝ «*Թվ/ին/ ՈւԳ /1174/ ես՝ Վաչուր, ծառայ Քրիստոսի կամ ի տապանի եւ սպասեմ գալստեան տեառն, աղաչեմ յիշեք*»²³: Կարծում ենք՝ այստեղ բացի անուան նոյնութիւնից, ուրիշ կապ լինել չի կարող:

Սանահինի գաւթի կառուցումն աւարտելուց յետոյ, շինութեան ճակատային մասում, կանգնեցուել է գեղաքանդակ խաչքար, որի քիւն փորագրուել է. «*Նշանդ Ա/ստուծո/յ յազնեա Քրդի, խորիշահի եւ զաւ/ա/կաց*

նոցա»։ Խաչքարերի տեղադրությունը Վաչեաշէն գաւթի մօտ, դրա վրայ եղած արձանագրութեան մէջ յիշուած անունները հիմք են տալիս պնդելու, որ այն պատկանում է Վաչուտեան տոհմի ներկայացուցիչ Վաչէ Ա.ի որդի Քուրդ Ա.ին։ Ամենայն հաւանականութեամբ, խաչքարը կանգնեցուել է 1220 կամ դրան յաջորդող որեւէ թուականի²⁴։ Այս արձանագրութիւնը կարելի է նրանով, որ դրա համաձայն Վաչէ Ա.ի որդի Քուրդ Ա.ն, 1220-ականներին արդէն ամուսնացել էր Դսեղի Համազասպեան-Մամիկոնեան տոհմից Խորիշահի հետ եւ ունէր զաւակներ։

Վաչուտի որդի Սարգիսը ամենայն հաւանականութեամբ Զաքարեան տան զօրահրամանատարներից է եղել եւ նպաստել է որդու առաջընթացին Զաքարեանների բանակում։ Եթէ հօր գործունեութեան մասին բացի Զաքարիա Սարկաազի յուշումից ուրիշ ոչ մի յիշատակութիւն չկայ, ապա Վաչէ Ա.ի զօրական լինելու մասին մեզ են հասել յիշատակութիւններ։ Քուրդ Ա.ն հօրն անուանել է մեծ իշխան²⁵, այդպէս է Վաչէ Ա.ն անուանուած նաեւ Գրիգոր Վարդապետի յիշատակարանում²⁶։ Վաչէ Ա.ի ծոռներն անելի որոշակի են նշել պապի զօրավար լինելու հանգամանքը։ Քուրդ Բ. Անբերդեցու 1338ի Կարբիի յաղթականար-զանգակատան հարաւային պատի վրայ փորագրուած արձանագրութիւնում բառացիօրէն նշուել է. «... Քուրդ Անբերդեցի ... թոռն Անբերդեցի Վաչէ իշխանի, առն քաջի եւ պատերազմողի»²⁷։ 1350ին Քուրդ Բ.ի որդի Զրքինը Յովհաննակալանքում արձանագրել է. «ես Թէոդոս, թոռն մեծ Քրդին, արի եւ քաջին Վաչէի»²⁸։ Արի, քաջ, պատերազմող, մեծ իշխան արտայայտութիւնները պատուանուն կամ տիտղոսի յաւելում չեն, որ տրուել են Վաչէ Ա.ին, այլ նրա գործունեութեան վկան են ու հաւաստումը։

Վաչէ Ա.ն խիզախութեան եւ անձնազոհութեան շնորհիւ բարձրացել է Զաքարեանների բանակային համակարգում եւ դարձել նոր կազմաւորուած պետութեան խոշորագոյն իշխանական տներից մէկի հիմնադիրը։

Կարծում ենք, որ Վաչէ Ա.ի նախնիները Հիւսիսային Հայաստանից են։ Դրա հաստատումն է այն փաստը, որ Այրարատի կողմնակալութիւն-փոխարքայութիւնում իշխանատրելու տարիներին Վաչէ Ա.ն եւ կինը՝ Մամախաթուն իշխանուհին, մշտապէս կապուած են եղել Հիւսիսային Հայաստանի, մասնատրապէս Սանահինի եւ Հաղբատի հոգեւոր ու մշակութային կենտրոնների հետ, այցելել, նուիրատուութիւններ են կատարել, հովանաւորել նոր կառոյցների շինարարութեանը։ Վաչէ Ա.ի որդիներից Վաչուտ Բ.ի ժառանգները յիշուել են միայն Սանահինում, միա որդու՝ Քուրդ Ա.ի համար կին ընտրուել է Դսեղի Մամիկոնեան-Համազասպեան տոհմից, իսկ Քուրդ Ա.ի որդի Հասանի համար՝ Լօդիում ապրող Ուքանանց տոհմից։ Հիւսիսային Հայաստանի հետ այսօրինակ կապուածութիւն այլեւս հանդէս չեն բերել Քուրդ Ա.ի Այրարատի կողմնակալութիւն-փոխարքայութիւնում ծնուած ժառանգները։

Սանահինի մեծ գալթի ներսում, Վաչէ Ա.ի 1211ի շինարարական արձանագրութեան տակ փորագրուած է թոռան՝ Վաչուտի որդի՝ Վաչէ Գ.ի նուիրատուական արձանագրութիւնը, որով Վաչէ Գ.ն յայտնել է, որ «*Ես Վաչէ, որդի Վաչուտին, երու զիմ դրամագին Բաղայի այգին ի Շէեգալիթ ի Սանահինի Ս/ուր/բ Ա/սպուրա/ծածինս*»: Տուած նուիրի դիմաց Վաչէ Գ.ն պատարագ է ստացել եղբօր՝ Դալթ Գ.ի անունով²⁹: Արձանագրութեան գրուելու ժամանակը որոշելու համար ունենք միայն մէկ կոտան, վանքի առաջնորդ Յովհաննէսի անունը: Քննարկուող ժամանակաշրջանում Սանահինում Յովհաննէս անունով երկու առաջնորդներ են եղել: 1221ից սկսած, յիշատակուել է Զաքարէ Բ. եւ Իանէ Ա. եղբայրների քեռորդի Յովհաննէսը՝ 14րդ առաջնորդը³⁰, 1241ից յետոյ՝ եւս մեկ Յովհաննէս՝ 17րդը: Վաչուտ Բ.ի որդի Վաչէ Գ.ի արձանագրութիւնը հաւանաբար գրուել է երկրորդի՝ Սանահինի վանքի 17րդ առաջնորդ Յովհաննէսի³¹ տարիներին՝ 1241ից յետոյ:

1215-20ականների ընթացքում Վաչէ Ա.ի դրամագլխով կառուցուել է Մակարավանքի գալթը³²: Գալթի ներսում, հիւսիսային պատին, լուսամուտից աջ փորագրուած է. «*Ես Վաչէ Անքերթեցի իշխանաց իշխան, երու վեց հարիւր դահեկան ի շինութեան գալթիս ծնումբ Գրիգոր վարդապետին եւ յառաջնորդութեան հաւր Դալթի*»³³: Արձանագրութիւնից հետեւում է, որ Վաչէ Ա.ն գալթի կառուցման համար տուել է վեց հարիւր դահեկան կամ մօտ 2,5 կիլօգրամ ոսկի, որը սովորական նուիրատութիւն է, այլ գալթի կառուցման հիմնական գումարը:

Ինչո՞վ կարող է պայմանատրուած լինել Վաչէ Ա.ի նուիրատութիւնը Մակարավանքին: Մենք տեսնում ենք երկու հանգամանք՝

1. Կառուցելով Սանահինի գալթը՝ Վաչէ Ա.ն այդ քայլով շնորհակալութիւն է յայտնել հայոց թագաւոր Զաքարէ Բ.ին, քանի որ Սանահինը գտնւում էր թագաւորապատկան տիրոյթում: Իսկ ահա Իանէ Ա.ի մեծահոգութեանն ի պատասխան՝ Վաչէ Ա.ն նրա կողմնակալութեան տարածքում կառուցել է Մակարավանքի գալթը:

2. Վաչէ Ա.ն կարող էր ծնունդով լինել այս կողմերից, տոհմական կապ ունենալ տեղական իշխանների հետ ու, մատուցած ծառայութիւնների համար ստանալ պաշտօն ու կոչում, իր հայրենիքում կառուցել հոգետր շէնք:

Մենք որոշակի կապ ենք տեսնում Մակարավանքի Աստուածածին եկեղեցու արեւմտեան մուտքի ճակատակալ քարին փորագրուած Յոհաննէսի արձանագրութեան մէջ յիշատակուած անունների եւ յետագայում Վաչուտեան տոհմում գործածուած անունների միջեւ: Յոհաննէսը եկեղեցին կառուցել է ծնողների՝ Վասակի եւ Շուշանի, եղբայրների՝ Հասանի եւ Վաչէի յիշատակին³⁴: Սակայն վարկածը հաստատելու համար անհրաժեշտ են նոր տեղեկութիւններ

Վաչէ Ա.ի կինն է Մամախաթուն իշխանուհին: Վերջինիս մօր՝ Վախախի անունն այլուր յիշատակուած է: Տեղերի Աստուածածին եկեղեցու ներսում,

հարաւային պատի վրայ, խորանի մուտքին կից փորագրուած է. «Ի նա-
ւակալեմ/ա/ց ս/ուր/բ Տիրամարն մալուցանի պալարագ ամենայն խո-
րանս Վախախին, մար Մամախաթունին շինողի եկեղեցոյ»³⁵: Սակայն
հոր անունը տարբերակներով է յայտնի: Ըստ Հռոմոսի գրատան շինա-
րարական արձանագրութեան՝ Ապուսեիր է³⁶, Տեղերի եկեղեցու արձանագ-
րութիւններից մէկում էլ յիշում է մեծ իշխան Աբուաիրը, իսկ ըստ Թեղեմեաց
վանքի գաւթի Մամախաթուն իշխանուհու նուիրատուական արձանագրու-
թեան՝ Հասան³⁷: Մնում է ենթադրել, որ Հռոմոսի, Տեղերի արձանագ-
րութիւնների Ապուսեիր-Աբուաիրը եւ Թեղեմեաց վանքի Հասան անունները
նոյն անձի կրկնանուններն են:

Վախախի եւ Ապուսեիր-Հասանի մասին այլ յիշատակութիւն չունենք:
Գուցէ նոյնը լինեն Սանահինի Վաչէաշէն մեծ գաւթի հիւսիսային նաւի միւս
կամարի վրայ 1221ի նուիրատուական արձանագրութեան հեղինակներ
Հասանի եւ Վախախի հետ³⁸: Հասան եւ Վախախ ամուսինները Սանահինի
վանքին մէկ օրավար հող են նուիրել հայրենի Ծաղեր գիւղի Շատարեանք
հանդամասից: Այս նոյնացումը թէական է. կատարում ենք նկատի
ունենալով, որ փորագրուած է Վաչէաշէն գաւթում, Վաչէ Ա.ի քոյր Վանենիի
արձանագրութեան մօտ:

Վաչէ Ա.ի որդիներն են Քուրդ Ա.ն եւ Վաչուտ Բ.ն³⁹: Քուրդ Ա.ն, սկսած
1220ականներից, գործակցել է Վաչէ Ա.ի հետ եւ ամիրի պաշտօնով եղել է
կողմնակալութեան-փոխարքայութեան երկրորդ դէմքը կամ հօր
գահակիցը: Վաչուտ Բ.ի մասին աղբիւրներում տեղեկութիւններ չկան:

Այլարատի կողմնակալ-փոխարքայ Վաչէ Ա.ն ունէր զօրաբանակ, զի-
նանշան⁴⁰, դրօշ, հրամանակատարներ, ծառայականներ ու բաւականին
մեծ պաշտօնական իշխանակարգ:

Վաչէ Ա.ն գահակալել է մինչեւ 1235, մահացել եւ թաղուել է Յովհաննա-
վանքի Կաթողիկէ եկեղեցում. «Եւ ինքն՝ իշխանն Վաչէ, վաղճանեալ ղնի ի
մէջ եկեղեցոյն՝ առաջի գրաբեմբին՝ ի դրան խորանին՝ հարաւակողմն, որոյ
հանգիստ եւ արքայութիւն պարգեւեցի ի Քրիստոսէ»⁴¹:

1235ին Քուրդ Ա.ն Կարբիի բերդի տարածքում խաչքար է կանգնեցրել,
որը, մեր համոզմամբ, իրականացրել է գահակալի պաշտօնը ստանձնելու
առթիւ: Խաչքարի արձանագրութեամբ Քուրդ Ա.ն եւ կինը՝ Խորիշահը, ի
նշան գահակալութեան հանել են տեղի բնակչութեան վրայ դրուած
հողային շարիաթ հարկը. «Թուի/ս/ ՈՉԴ /1235/, իշխանութեան/ Շահն-
շահի, յորդո Ջաքարիա/ի/, ես՝ Քուրդ, Վաչէի որդի եւ ամուսին իմ Խորիշահ
... շարեւր առա վասն փրկութեան/ հոգոց մերոց եւ վասն կենաց որդոց
մեր»⁴²: Գահայաջորդութեան փաստը հաստատել է նաեւ Ջաքարիա Քանա-
քեղին: Նա գրել է, որ Վաչէ Ա.ի մահից յետոյ «ի տեղի նորա կալաւ որդի
նորա Քուրդ՝ հրամանաւ Շահանշահի»⁴³:

- ¹ Տիգրան Պետրոսեանց, «Զաքարեանների Անկախ Պետականութիւնը», *Խաչապուր Արովեսի Անուան ՀՊՄՀ Գիտական Տեղեկագիր*, 2017:2-3(31-32), էջ 75-83. նաեւ նոյնի՝ «Այրարատեան Կողմնակալութեան-Փոխարքայութեան Յանձնումը Վաչէ Ա. Վաչուտեանին», *Խաչապուր Արովեսի Անուան ՀՊՄՀ Հայագիտական Հանդէս*, 2017:3(37), էջ 163-10. նաեւ նոյնի՝ «Քուրդ Ա. Վաչուտեան: Անձը եւ Գործը», *Բազմավէպ*, Վենետիկ-Ս. Դազար, 2014:3-4, էջ 161-9. նաեւ նոյնի՝ «Այրարատեան Կողմնակալութիւն-Փոխարքայութեան Հոգեւոր Կենտրոնները», *Էջմիածին*, 2017:2, էջ 43-57. նաեւ նոյնի՝ «Սաղմոսավանքի Գրացուցակի Գրուելու Ժամանակը», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 1981:1, էջ 82-4. նաեւ նոյնի՝ «Վաչուտեան Իշխանական Տան Տոհմաձառը», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի*, 1981:3, էջ 130-47. նաեւ նոյնի՝ «Թեղենեաց Վանքը եւ Նրա Առաջնորդները», *Էջմիածին*, 1977:Ը, էջ 48-51. նաեւ նոյնի՝ «Վաչուտեանների Իշխանական Տան Եկեղեցաշինական Գործունէութիւնը», *Էջմիածին*, 1977:Թ-Ժ, էջ 84-6. նաեւ նոյնի՝ «Աստուածընկալի Վանքը», *Էջմիածին*, 1978:Գ, էջ 57-61. նաեւ նոյնի՝ «Սաղմոսավանք», *Էջմիածին*, 1981:Դ, էջ 55-8:
- ² Կարո Ղաֆաղարեան, *Յովհաննավանքը եւ Նրա Արձանագրութիւնները*, Երեւան, ՀՍՄԻ ԳԱ Հրատ, 1948, էջ 82:
- ³ Նոյն, էջ 94:
- ⁴ Ysu.am/files/03A_Manucharyan.pdf , էջ 47:
- ⁵ Ղաֆաղարեան, *Յովհաննավանքը*, էջ 92:
- ⁶ Զաքարիա Քանաքեռցի, *Պատմութիւն*, աշխ.՝ Արմէն Վիրաբեան, Երեւան, 2015, էջ 183:
- ⁷ Յով. Եպիս. Շահխաթունեանց, *Սպորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ Հինգ Գաւառացն Արարապայ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի*, 2014, էջ 448:
- ⁸ Կարո Ղաֆաղարեան, *Սանահինի Վանքը եւ Նրա Արձանագրութիւնները*, Երեւան, Հայկ. ՍՍԻ ԳԱ, 1957, էջ 134:
- ⁹ Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, ԺԳ Դար, կազմ.՝ Ա.Ս. Մաթետեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., էջ 82:
- ¹⁰ Յովհաննավանքում, Մակարավանքում, Կարբիում, Սաղմոսավանքում, Թեղենեաց վանքում, Աստուածընկալում եւ այլուր (ԺԴ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, կազմ.՝ Լ.Ս.Խաչիկեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍԻ ԳԱ, 1950, էջ 270. նաեւ՝ Ղաֆաղարեան, *Յովհաննավանքը*, էջ 82, 90, 92. նաեւ Դիւան Հայ Վիմագրութեան, 6, *Իջեանի Շրջան*, կազմ.՝ Սուրէն Ա. Աազեան, Հոփսիսմէ Մ. Զանփոլադեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1977, էջ 187):
- ¹¹ Կեչաղիսի Սուրբ Նշան եկեղեցի. «Յիշեսցիք յաղապս զաստուածաւոր պարոն զՎաչէ, որ նորոգեաց վերսպին զեկեղեցիս: Թպին ՈՀԲ /1223/ էր»: Ապարանի Աստուածընկալ եկեղեցու գաւթ սեան վրայ. «Աստուած ողորմի պարոն Քրդին»: Ուշիկ Սուրբ Սարգիս եկեղեցու արեւմտեան պատին. «...ողորմութեամբ պարոն Քրդին» (բոլոր արձանագրութիւններն էլ մեր հաւաքածոյից են):
- ¹² Կարբիի յաղթականար-գանգակատան արեւմտեան պատին. «Ես՝ Չրքինս, որդի Քրդին, տէր Անբերդո գաւառի» (մեր հաւաքածոյից):
- ¹³ Յովհաննավանքի Կաթողիկէ եկեղեցու արեւմտեան պատին, 1243ին «Յիշխանութեան/ա/... մերո նահանգիս Քրդին» (Ղաֆաղարեան, *Յովհաննավանքը*, էջ 95):

- Մամախաթուն իշխանուհու 1310ի յիշատակարանում. «... յիշխանութեան մերոյ գաւառիս Քրդին, որդոյ Տայիրին» (ԺԴ. *Դարի Յիշատակարաններ*, էջ 65):
- ¹⁴ Աստուածատուր եւ Յակոբ վարդապետերի Յովհաննավանքի 1221ի արձանագրութեան մէջ. «...եւ ի կո/դ/մնակալութե/ան/ մերո նահանգի ամիր Քրդին» (Ղաֆադարեան, *Յովհաննավանքը*, էջ 94):
- ¹⁵ Անբերդի 1210ականների արձանագրութեան մէջ. «...վերակացութե/ան/ գաւառիս Վաչէի» (մեր հաաքածոյից):
- ¹⁶ Ղաֆադարեան, *Յովհաննավանքը*, էջ 94:
- ¹⁷ Նոյն:
- ¹⁸ Քանաքեռցի, էջ 182-3:
- ¹⁹ Կարօ Ղաֆադարեան, *Սանահնի Վանքը եւ Նրա Արձանագրութիւնները*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1957, էջ 98:
- ²⁰ Նոյն, էջ 133:
- ²¹ Յ. Եղիազարեան, *Ալավերդու Շրջանի Կոպուրայի Յուշարձանները*, Երեւան, 1952, Հայպետհրատ, էջ 14:
- ²² Ղաֆադարեան, *Սանահնի Վանքը*, էջ 141-144:
- ²³ Հ. Ղետկո Ալիշան, *Սիսական, Տեղագրութիւն Սիւնեաց Աշխարհի, Վնետիկ*, Ս. Ղազար, 1893, 370 էջ:
- ²⁴ Ղաֆադարեան, *Սանահնի Վանքը*, էջ 176:
- ²⁵ Ապարանի Աստուածնկալ եկեղեցի (մեր հաաքածոյից):
- ²⁶ ԺԳ. *Դարի Յիշատակարաններ*, էջ 82:
- ²⁷ Մեր հաաքածոյից:
- ²⁸ Ղաֆադարեան, *Յովհաննավանքը*, էջ 92:
- ²⁹ Ղաֆադարեան, *Սանահնի Վանքը*, էջ 136:
- ³⁰ Նոյն, էջ 195,
- ³¹ Նոյն:
- ³² *Դիւան*, 6, էջ 186:
- ³³ Նոյն, էջ 186:
- ³⁴ Նոյն, էջ 194:
- ³⁵ Մեր հաաքածոյից. նաեւ՝ Սամուէլ Կարապետեան, *Տեղերի Վանքը, Վարձք Հանդէս*, 2013:10, էջ 20:
- ³⁶ *Վիմական Տարեգիր*, կազմ.՝ Կ.Կոստանեանց, Ս.Պետերբուրգ, 1913, էջ 72:
- ³⁷ Յայտնել է պատմաբան, վիմագրագէտ Գագիկ Սարգսեանը:
- ³⁸ Ղաֆադարեան, *Սանահնի Վանքը*, էջ 133:
- ³⁹ Գ. Յովսէփեանց, *Խաղբակեանք Կամ Պողեանք Հայոց Պալմութեան Մէջ*, Բ. Հրատ., Լիբանան, Անթիլիաս, 1963, էջ 314:
- ⁴⁰ Տ. Պետրոսեանց, «Վաչուտեանների Զինանշանը»՝ *Հայկական Իշխանական Զինանշաններ*, Երեւան, 2005, էջ 54-58:
- ⁴¹ Քանաքեռցի, էջ 183-184:
- ⁴² Մեր հաաքածոյից:
- ⁴³ Քանաքեռցի, էջ 184:

VICEROYAL VATCHE VATCHOUTIAN I
(Early 13th Century)
(Summary)

TIGRAN PETROSYANTS
tigranhayazn@mail.ru

In the first decade of the 13th century, Zakare II and Ivane I, kings of Zakarian Armenia, completed state-hierarchy reform. It resulted in the establishment of a number of vicegerencies. Ayrarat, the second largest and the most renowned region in the kingdom, was handed to Vatche Vatchoutian I, the son of the Zakarian's army general Sargis. Alongside Ayrarat an area of some 2500 sq. km. (namely Nig, Aragatsotn and Anberd provinces) was granted to him by right of ownership.

As a viceroy of the area, Vatche Vatchoutian I completely reconstructed the Anberd fortress, built the Church of Saghmosavank and its *gavit*, the Cathedral of Hovhannavank, the Cathedral of St. Sarkis of Ushi, the Ayrarat ljevan-house, and by the help of his wife Mamakhatur the Cathedral and *gavit* of the Tegher monastery. He also carried out construction works in Sanahin, Makaravank, Kecharis, and Horomos. He died in the mid-1230s and was buried at the cathedral church in Hovhannavank.